Özbek taryhy romanlarynyñ dil artykmaçlyklary hakynda

Category: Edebiýaty öwreniş,Kitapcy,Romanlar,Sözler
написано kitapcy | 23 января, 2025
Özbek taryhy romanlarynyñ dil artykmaçlyklary hakynda ÖZBEK TARYHY ROMANLARYNYÑ DIL ARTYKMAÇLYKLARY HAKYNDA

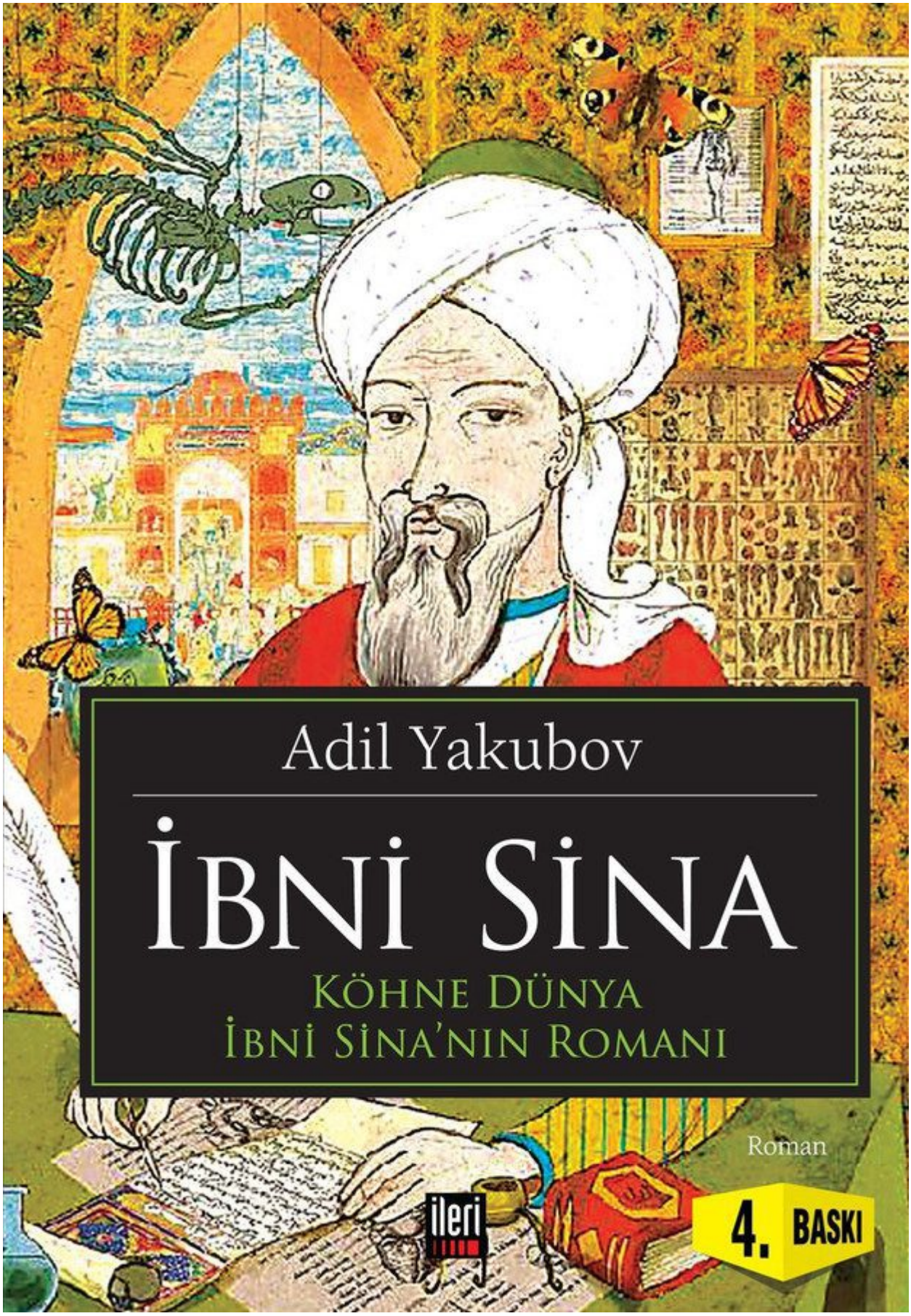

XX asyrda ýaşan meşhur özbek ýazyjysy Adyl Ýakubow özbek taryhy roman žanrynyñ ösüşine uly goşant goşan belli ýazyjylaryñ biridir. Bu makalada ussat ýazyjy A.Ýakubowyñ

«Ulugbegiň hazynasy» we «Köne dünýä» taryhy romanlarynyň dil artykmaçlygy, onuň tekst poetikasyndaky ýeri we dil artykmaçlygynyň tekstdäki many-mazmuny beýan etme aýratynlyklary öwrenilýär.
Türkiýäniň «Ay Vakti» žurnalynda çap edilen makala asyl nusgasynda berilýär.
* * *

ÖZBEK TARIHI ROMANLARININ BEDIÎ ÖZELLIKLERI HAKKINDA

Özbek romancılığının gelişiminde büyük etkide bulunan yazarlardan birisi Adil Yakubov'dur. Tarihî romancılıktaki mahâreti "Uluğ Bey hazinesi", "Köhne dünyâ" romanlarında ifadesini bulduğu göze çarpmakta. Yazar tarihî romanları ile geçmişteki büyük insanlar faaliyeti, dönemin sosyal zıtlıkları, insan kalbindeki tasavvurlarını adaletli olarak ifade etmeye hareket etmiştir. Edebiyatçı U.Normatov, "Adil Yakubov'un "Uluğ Bey hazinesi" romanında polifonik ifade tarzına meyillilik hissedilmişti, yazar "Diyanet" ve "Köhne dünya" romanlarında bu tasvir prensiplerini tutarlı devam ettirdi", – diye yazıyor. Gerçekten, yazarın romanlarında olay ve kahramanlara türlü yönden yanaşmak önderlik yapar.
Adil Yakubov'un sanatsal icadında "Uluğ Bey hazinesi" romanı ağırlıklı yer tutar. Kronolojik tutarlılık esasına kurulan eserde tasvir ruhiyeti bediî mekân ve zaman bütünlüğünden oluşur. Esasen tarihî duyu ifadesini ortam talebi ve devrî disiplin uygunluğu belirtir. Şu anlamda estetik merkezde uyuşan mâhiyet nesrî meydanı tavsif eder. Yazar kahraman olarak gerçek tarihî simaları seçerken, karakterin bediî tedricini "roman vakiti" (M.M.Bahtin) birliğine uydurur. Burada ifade bağımsızlığı sisteminde dilin karaktere, karakterin ise dile geçe durduğunu vurgulamak lazım. Aynı zamanda dialektik ilgililik kanuniyeti romanda durum mantığı – hayatî zıtlık – ruhî görünüş uygunluğu felsefî derinliğini bediî umumlaştırmaya ortam hazırlar: "Cuma günü idi. Mirzâ Uluğ Bey'in Hirât'a giriş nedeniyle bütün din pişvâları, erkânı harb ve erkânı devletler cami mescidine toplanmıştı. Mirzâ Uluğ Bey Hirât'ın a'yânleri çevresinde Medrese-i

Şâhruhiye’den çıkıp, kıblegâhı kurduran kalenderler hânekâsından geçerken, saç-sakalı uzun, mecnun sıfat bir derviş ortaya çıktı ve sanki zikrediyormuş gibi garip hareketler yapıp, dertli gözlerini oynatarak onun önüne çıktı”[4:23-24]. Roman poetikasında hâdise uygunluğunu bediî mekân ve zaman arasında geçecek ilişki tasdik eder. Daha doğrusu, olaylar sistemi mantıkî tedrici iki estetik cüz tutuşmasını talep eder. “Bediî mekân – yapı bileşenleri disiplinini icâdî segmana doğru yönlendirecek esasî kategori olup, dönem ruhiyeti ve sosyal ölçüt bütünlüğünü belirler”[4:23-24], – diye yazıyor rus edebiyatçısı G.N.Pospelov. Adil Yakubov “Uluğ Bey hazinesi” romanında Mirzâ Uluğ Bey’in hayatı en dramatik anı – son iki yıl olaylarını içerir. Kısa edebî kronolog bir kaç mekânî sınırlarda geçer. Müellif belli bir duyuda ruhî tasavvur ve faaliyet psikolojisini uygunlaştırırken, ünlü bilgin tıynetini analitik planda açıklamaya mantıkî vurgu verir. Romanda Mirzâ Uluğ Bey hayatı kronolojisinin mühim basamağı ifadelenmiştir. Olaylar dizisi belli bir mekânda, yani Horasan sınırlarında geçer. Mekânda geçen olaylar şiddeti zaman geçer. Bu cihetten orta yüzyıldaki cehalet bağrında aydın yıldız gibi parlayan Mirzâ Uluğ Bey hayatının son anlarında, onun nadir ilim hazinelerinden, yazdığı eserleri ve sevimli şakirtlerinden, rasathânesi ve ana yurdu – Semerkand’dan bînesip olmak arefesinde oğlu Abdüllatif ile yaptığı diyalogik konuşmasının münazarası karakterlidir: “…Bana hiç bir şey gerek değil. Bu tacu taht, saltanat, şan-şöhret – hepsi kendine buyursun! Babana yalnız rasathâneyi hediye etsen yeter! Bir parça ekmek, bir semaver soğuk su olsa yeter. Azmım – kalan ömrümü “Zic-i Köregânî”yi bitirip, mütalaa ile gün geçirmektir!..” Şehzâde kesin dönüp baktı. Seyrek bıyığının uçları dikilip, lebleri titreyerek:– Yine rasathâne! Yine “Zic-i Köregânî”, – dedi boğulup. – Müderris destârını saran tüm mürtedleri kanatınız altına alıp, din pişvâlarını ayak altı yapmışsınız! Bunun için Hak Tealâ’nın kahrına, Peygâmber Aleyhisselâm’ın bedduasına uğrayıp, tahtu taçtan, saltanattan ayrılmışsınız. Ama istiğfâr söylemeyi dilemeden, tevbâ-tezarru yapmayı istemeden yine

rasathâneyi düşünüyorsunuz!..[8:106-107]
Bu mülâkatı kendisini ilmu irfan gelişmesine bahşeden baba ile tahtı ele geçirmeye heveslenmekte olan veliaht şehzâde arasındaki kesin ma’nevi savaş diyebiliriz. Biz bu kesin savaştan küçük bir parça getirdik. Baba ve inatçı evlat arasındaki bu diyalog iki çeşit karakterin iç mâhiyetini ayna gibi apaçık göstermeye hizmet eder. Diyalog ile tanışan okuyucu Uluğ Bey ile Abdüllatifi baba-oğul değil, belki birbirine zıt iki alem diye tasavvur eder. Bu diyaloğun zamirinde ilim ile cehâlet, iyilik ile kötülük, samimilik ile rezâlet karşılıklı arasında savaşıyormuş gibi gözüküyor. Uluğ Bey baba olarak evladı Abdüllatif’e acır, üzülür ve oğluna babalık mihri coşup, öğüt söylemeyi düşünür. Ama Abdüllatif babanın hasbi niyetini doğru kabul etmez.
Sahipkıran Emir Timur’un sevgili torunu, bütün ömrü saygıda geçen, ünlü bilgin Mirzâ Uluğ Bey “bir parça ekmek, bir semaver soğuk suya” râzı olup, kalan ömrünü ilme, eserlerini bitirmeye harcamayı düşündüğünde, liyâkatsız oğul babasının bu alicenap, pak niyetini kendince mizah eder. Baba ilm-feni, rasathâneyi dile getirirken, açgözlü evlat dedesi Emir Timur altınlarının gizlendiği yeri babadan tehditle sormaya cüret eder.

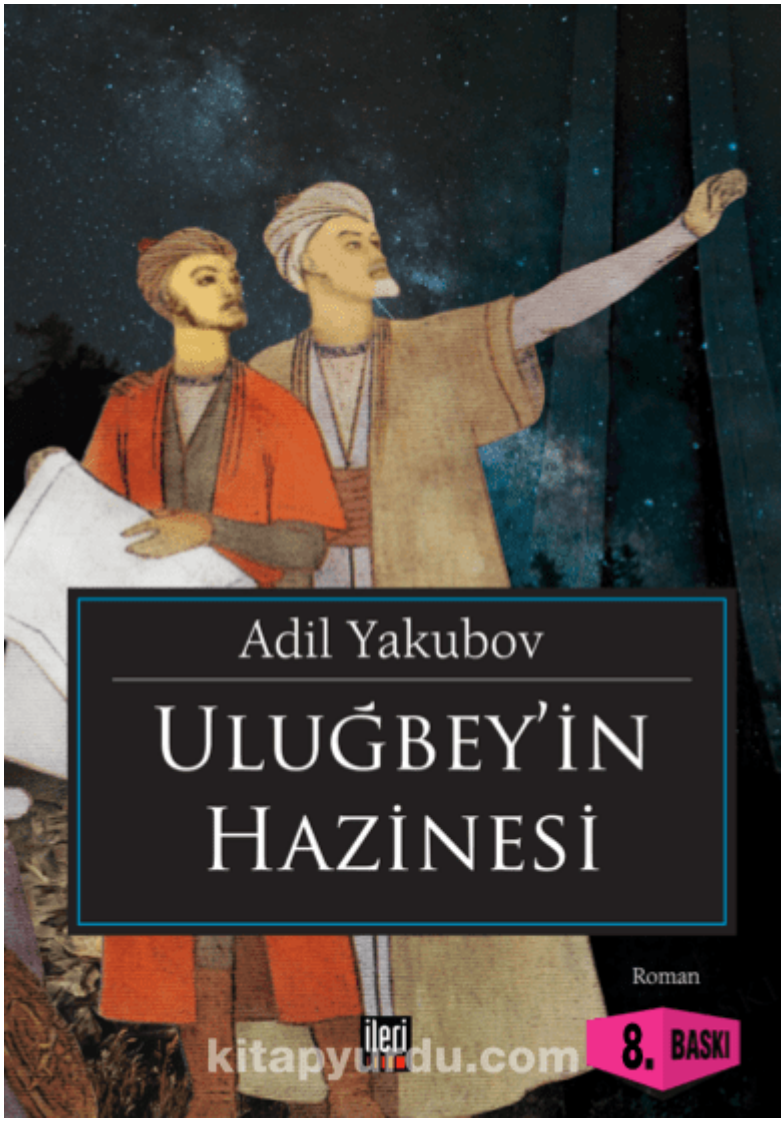

Metin devâmîliğinde Mirzâ Uluğ Bey simasının tipik özellikleri okuyucu gözü önünde aşikar olur. Burada alimin kendisine ait babalık görevi, evladına söylemeyi düşünen öğütleri, ilim yolundaki çalışkanlığı onun bilge yaşlılara ait aşağıdaki müşâhedeleri vasıtasıyla aşikar olduğunu özellikle vurgulamayı istiyoruz:

"– Bu sohbetten tek amacım – babalık öğütümü vermek idi. Teessüfler olsun ki, sana peder öğütü değil, altın lazim imiş!.. – Şehzâde sözünü kesmeye çabalandığını gören Mirzâ Uluğ Bey kesin el sallayarak: "Dur!" diye emreder. – Baba sözü emri vâcip, diye biler misin, yok mu – seçme sende. Ama en son öğütümü dinle: iste kendi pederini öldür, iste Mâvereünnehr sınırından kovup, derbeder yap – yine seçme sendedir. Ama tek isteğim: ilim yolunda baban yaptığı işlere, onun şakirt ve hocalarına dokunmayacaksın. Dokunsan… baba bedduasına uğrayıp ebedî bednâm olursun!.. Baba râzı – Allah râzı, hatırında olsun: el-kesâsül minelhak! Hiç bir kötülük intikâmsız kalmaz!

Sana söyleyecek diğer sözüm yok! Çağır muhâfizini!”[8:109]
Görüldüğü gibi, bu diyalogun sonu Mirzâ Uluğ Bey’in monologik nutkuna çevrilip gitmiş. Uluğ Bey kendisiyle konuşmuş gibi yüreğini kemirmekte olan sinirli sözleri rezil oğluna döker. Evladına emrimi, öğütümü dinle diye davet eder. Aynı zamanda tahta geçen şehzâde oğlunun mevkisine uygun olarak “yine seçme sendedir”, der. Burada alemli babanın dil sözlerini oğluna söylemeden başka ümidi kalmamıştı. Bu görünüş ise, yukarıda getirilen diyalogda tam yerinde verilmiş, yani Mirzâ Uluğ Bey nutku terkibinde “bedduasına uğrayıp ebedî bednâm olursun”, “baba râzı – Allah râzı”, “hiç bir kötülük intikâmsız kalmaz”, “el-kesâsül minelhak” gibi atasözülerin verilmesi büyük alim Mirzâ Uluğ Bey karakterini tipikleştirmeye hizmet eder. Çünkü hiç bir baba kendi evladına kötülüğü istemez, onu haksız beddua etmez. Ama Abdüllatif tabakasındaki evlatlar kendi babasının ilmini, hocaları ve şakirtlerini ayak altı ederken, bu rezil evlatların yaptıklarının intikâmsız kalmaması baba ile oğul arasındaki farkta hakiki ifadesini bulmuştur. Eserdeki ruhiyet tasviri kesin zıtlıklarla anlatılır. Onun için rus edebiyatçısı L.Ginzburg: “Bediî psikolojizm insan hareketi ile bağlılıkta gelişir, ama bu dinamik ruhî münasebetler tasvirindeki belli bir stereotipleri kaybetmez, belki onların yeni şekillerini keşfeder”[1:40], – diye yazıyor.
Yazar romanda böyle real mekânda tipikleşen baba ve oğul simasının ruhî görünüşlerini kolayca göstere koymadan, belki zıtlıklar vasıtasıyla, şiddetli ruhî tartışmalarda onların kalp geçinmelerini okuyucuya apaçık göstermeye muvaffak olmuştur. Bu romandan alınan herhangi bir tartışma cümlesine itibar verildiğinde, onların eser gayesini açmaya, kahramanlar karakterindeki tipik özellikleri tam olarak gövdelendirmeye uydurulduğu gözüküyor.
Yazarın muayyen tarihî duyuda diyalogik şuur yöneticiliğini birinci sıraya koyduğunu ayrıca vurgulamak lazım. “Şuur akımı devam etmekte olan cereyân ve hafızadan dışarı olan tahayyül, arzu, fantezi, faraziye gibi şuura ne lazım ise tümünü içerebilir. Şuur akımı olarak onların hepsi bediî yazıya çevrilir, bediî metne çevrilmede ise onlar iç nutuk şekilleri – monolog ve diyalog olarak aşikar olur”[2:68-69]. Bu özellik ise, eserde sadece Mirzâ Uluğ Bey, Abdüllatif, Ali Kuşçu gibi tarihî şahıslar değil, belki Selâheddin kuyumcu, Kalender

Karnâkî, Hurşide Bânu, Kaşkır, Baskan Bey gibi dokuma simalar ruhiyetini açıklamada da tesirli üslübî vasıta olarak hizmet eder. Bu bakıştan "Köhne dünyâ" romanına göz attığımızda, özel tasvir üslubunu görüyoruz. "…romandaki hikâyeciliğin kendisine ait özelliği ve hikâyeci sınıfların mevcutluğu romanı diğer eserlerden özel olarak ayıra durur, onu okuyan okuyucuda farklı ilgi oluşturur. Romandaki her bir olayın türlü hikâyeciler dilinden anlatılışı şimdiki gün romanlarına ait olup, dünyanın nesrî tasviri imkâniyetlerinin genişlemekte olduğundan haber verir"[5:52]. Romanda müellif nutku, diyalog ve monologlarla beraber, hikâyeci nutku da önderlik yapar.
Romandaki "tarafsız" hikâyeci nutkunu giritiş roman poetikasındaki değişimlerden biri olarak görülür. Böyle özellik nesrî tasvir imkâniyetlerinin genişlemekte olduğundan haber verir. Hikâyeci konuşmasıyla kahramanların ruhî alemi daha derin açıklanmıştır. "Birunî gönlündeki isyânı bastırmak için boru gibi kalpakcığını düzeltip, başını eğer. O karşısında oturan bu kadının sultanın sevgili kız kardeşi Hatla Beyim olduğuna inanmayı hem istiyor, hem de istemiyordu. Ama bu o, bundan on yıl önce Hindistân yolunda, daha doğrusu, Sind ilinde güzel bir göl sâhilinde gizlice görüştüğü Hatla Beyim'in tam kendisi idi! Hayır, tam kendisi değil, o zaman sultân haremine yöneticilik eden bu şeddât, tesirli kadın biraz genç, biraz güzel idi. On yıl içinde kendisini çok aldırmış"[7:22-23]. Tasvir özelliğini inceleyecek olursak, burada kahramanın iç âlemindeki zıt fikirlerin iç monologa benzediğini görebiliriz. Eğer daha derin bakılırsa, hikâyeci dilinden ifâde edilmekte olduğu belli olur. Yukarıda söylendiği gibi, "Hikâyeci simasını müellif konuşması oluşturur. Bazen hatta eser kompozisyonunda müellif siması ile hikâyeci simaları arasındaki ilişkiler değişe durması da mümkün"[6:118].
Sonuç olarak, istidatlı yazar Adil Yakubov tarihî romanlarında kendisine ait üslübü ve mahâreti gösterebilmiştir, diyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. Ginzburg L.A. O psihologicheskoy proze. – Leningrad: "Nauka", 1971, s.285.
2. Jurayev T. Bilinç akımı modern. – Fergana: "Fergana", 2009, s.68-69

3. Normatov U. Yeni Özbek Edebiyatı. – Taşkent: “Üniversite”, 2007, s.112. 4. Pasfelov G.N. Problema literaturnogo stilya. – Moskva: “Nauka”, 1970, s.40.
5. Rahimov Z. “Köhne dünyâ” romanının poyetikası. – Fergana: “Fergana”, 2005, s.52.
6. Vinogradov V. O teorii hudojestvennoy reçi. – Moskva: “Sovpisatel”, 1971, s.118.
7. Yakubov O. Köhne dünyâ. Roman. – Taşkent: “Gafur Gulam adlı Edebiyat ve sanat yayınevi”, 1986, s.22-23.
8. Yakubov O. Seçme eserler. İki ciltli. Cilt II. Uluğ Bey hazinesi. Roman. – Taşkent: “Şark”, 2007. – S.352.

Azmiddin NASIROV.

«AY VAKTI» žurnaly, 11.11.2010 ý. Edebiýaty öwreniş